



## BİRÜNİ: İLMÎ KİŞİLİĞİ, TARİH ANLAYIŞI VE YÖNTEMİ\*

Abdullah DUMAN\*\*

### ÖZET

*Türk bir aileden gelen Bîrûnî, 3 Zilhicce 362/4 Eylül 973 senesinde Harizm'de doğmuş 443/1051'de Gazne'de vefat etmiştir. Hayatı boyunca döneminin bütün bilimleriyle uğraşmış ve eserler vermiştir. Eser verdiği alanlardan birisi de tarih ilmidir. Bîrûnî tarih felsefesi ve tarih biliminin felsefesi bağlamında kendinden önceki İslâm tarihçilerinden farklılık arz etmektedir. O, tabiat ve toplumun değişmez yasalar çerçevesinde işlediğine inanmaktadır. Buna bağlı olarak da tarihi hadiseleri döngüsel tarih felsefesi anlayışı içinde değerlendirmektedir. Bîrûnî, tarihi hadiseleri değerlendirirken ana kaynakları kullanmaya büyük bir önem vermektedir. Haberleri, bilim, akıl, mantık, evren ve dünyada işleyen yasalar çerçevesinde kritiğe tabi tutmaktadır. Böylece haberlerdeki doğruyu ve yalanı birbirinden ayırt etmektedir. Bu kriterlere uymayan haberleri reddetmektedir. Onun yalan haberleri ortaya çıkarmak için uyguladığı bir diğer ölçü, mukayese metodudur. Haberleri objektiflik ilkesiyle ele almakta, tarihi hadiseleri birden fazla sebeple değerlendirerek yorumlamaktadır. İslâm tarihinde, tarihi bu kriterler çerçevesinde değerlendirme anlayışını İbn Haldun'la başlatmak bir gelenek haline gelmiştir. Nitekim o, bu konuları daha derin bir boyutta ele alarak sistematize etmiştir. Ancak bu kriterler, İbn Haldun'dan üç buçuk asır önce yaşayan Bîrûnî tarafından kavramlaştırılmış ve kullanılmıştır.*

**Anahtar Kelimeler:** Bîrûnî, İbn Haldun, Tarih Felsefesi, Tarih Metodolojisi

### ABSTRACT

*Bîrûnî, from a Turkish family, was born on 3 Zilhijjah 362/4 September 973 in Kwarezm and died in 443/1051 in Gazne. He studied at all sciences of his life term and produced scientific works. One of the fields that he had been interested*

*in was history. Bîrûnî had been different from the earlier Islamic historians in terms of philosophy of history and the philosophy of the science of history. Bîrûnî had believed that nature and society had been regulated by common rules. So he had evaluated historical events in the formation of the cyclical history. Bîrûnî, had given great importance to basic documents, while explaining the historical events. He had criticized traditions in terms of science, logic and generally accepted laws in the universe and world. So, he had been able to distinguish the truth and lie in the historical traditions. If they contradicted with this criterion, he rejected them. Another criterion of his revealing the false information and the facts had been the comparative method. He evaluated the traditions with principle of objectivity and commented by evaluating the historical events in regard of more than one cause. In Islamic history, beginning the understanding of explaining history in the frame of these criterions with Ibn Khaldun became traditional. He really evaluated and systemized these subjects. However tree and half centuries before Ibn Khaldun, these criterions had been conceptualized and used by Bîrûnî.*

**Keywords:** *Bîrûnî, Ibn Khaldun, philosophy of history, methodology of history.*

### A- BÎRÛNÎ'NİN KISA BİYOGRAFİSİ (H.362–443/M.973–1051)

3 Zilhicce 362/4 Eylül 973 senesinde Harizm'deki Kass, bugünkü Şah Abbas Veli kasabasında doğmuş<sup>1</sup> olan Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî el-Harizmî'nin vefat tarihi doğum tarihi kadar kesin değildir. Bununla birlikte elimizdeki bilgiler değerlendirildiğinde vefat tarihinin 443/1051 olarak kabul edilmesi daha uygun görünmektedir.<sup>2</sup>

Bîrûnî'nin doğduğu yıllarda Harizm bölgesi, doğu ve batı olmak üzere Sâmanoğulları Devleti'ne bağlı iki valilik tarafından paylaşılıyordu. Doğu Harizm, merkezleri Kass olmak üzere, Harizmşâhlar tarafından yönetilirken, merkezi Cürcâniye/Gürgenç olan Batı Harizm, Me'mûnoğullarının idaresi altında idi.<sup>3</sup>

\* Bu makale 38. ICANAS'da (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) (10-15. 09. 2007, Ankara) *Bîrûnî ve Tarih İlmîne Katkıları* başlığı altında bildiri olarak sunulmuş olup basılmamıştır.

\*\* Yrd. Doç. Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Van.

<sup>1</sup> Bîrûnî, "Makâle fi Hakâyeti Ehli'l-Hind fi İstihracî'l-Umr", 16b; Bîrûnî, **Tahdîd Nihâyâtî'l-Emâkin li Tashîhi Mesâfâtî'l-Mesâkin**; Togan, "Bîrûnî", s.635; Sayılı, "Bîrûnî", s.53; Tümer, "Bîrûnî", s.206.

<sup>2</sup> Duman, "Bîrûnî", s.662-63; Duman, **Bîrûnî ve Tarihçiliği**, s.13 vd.

<sup>3</sup> İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Tarih**, IX/108; Tümer, **Bîrûnî'ye Göre Dinler ve İslâm Dîni**, s.49.

Bîrûnî, 362/973'de Harizm'de doğduğunu,<sup>4</sup> 380/990'da Harizm'in enlem ve boylamını belirlemek için çalıştığını,<sup>5</sup> 385/995'de Harizm yakınlarındaki Ceyhun nehrinin batısındaki Buşkana köyünün ölçüleriyle uğraştığını ifade etmektedir.<sup>6</sup> Bu kayıtlarından, Harizmşâhlar ve Me'mûnîlerin 385/995'de yaptıkları savaşa kadar onun, Harizm'de yaşadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca çocukluğunda Harizm sarayına ilaç getiren Türkmen bir ihtiyarla konuştuğunu hatırladığını belirtmesi,<sup>7</sup> 17-18 yaşlarında enlem hesaplamaları yapabilecek seviyede bilgi donanımına sahip olması, saray eğitimi ve terbiyesiyle büyüdüğünü düşünmemize zemin hazırlamaktadır. Ancak onun Harizmşâhların himayesine nasıl girdiği konusu açık değildir. Hayatının bu bölümünün açık olmaması anne ve babasının tespitini de güçleştirmektedir.<sup>8</sup>

Harizmşâhlar ve Me'mûnîler arasında yapılan savaştan sonra Harizm'e Me'mûnîler hâkim olmuş,<sup>9</sup> Bîrûnî ise, bu hadiseden sonra, ana vatanım dediği Harizm'i terk ederek Ziyârlilerin başkenti Cürcan/Gürgen'a gitmiş ve Kâbûs b. Veşmgîr'in hizmetine girmiştir.<sup>10</sup> Bîrûnî'nin, Kâbûs'un sarayına tam olarak ne zaman gittiği konusu açık değildir. Kendisi, Harizm sarayından ayrıldıktan sonra bir müddet Rey'de bulunduğunu, burada her yönden perişan bir halde olduğunu belirtmekle beraber, süresi konusunda bir ipucu vermez.<sup>11</sup>

Bîrûnî'ye, Cürcan/Gürgen'da ilmi çalışmalar konusunda bütün imkânlar sağlanmıştır. Onun tekrar Cürcaniye/Gürgen'e dönünceye kadar Kâbûs'un hizmetinde rasat faaliyetlerini ve ilmî çalışmalarını devam ettirdiğini, hatta ay tutulmasını gözlemlemek için 387/997 tarihinde Harizm'de bulunduğunu görüyoruz.<sup>12</sup> Ancak Bîrûnî, Kâbus'a kitap atfetmek<sup>13</sup> ve

<sup>4</sup> Bîrûnî, "Makale", 16b; Bîrûnî, **Tahdîd**, h.

<sup>5</sup> Bîrûnî, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, **Tahdîd Nihâyât Al-Âmâkîn li Tashîh Masâfât Al-Masâkîn**, Tahkîk, P. Bulgakov, Editör, Fuat Sezgin, Frankfurt, 1992, s.249; Bîrûnî, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, **The Determination of Coordinates of Pozitions for the Correction of Distances Between Cities**, Çeviren, Jamil Ali, Beyrut, 1967, s.211.

<sup>6</sup> Bîrûnî, **Tahdîd**, Bulgakov Neşri, s.246; Bîrûnî, **The Determination**, s.211.

<sup>7</sup> Bîrûnî, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, **Kitâbü'l-Cemâhir fi Ma'rifeti'l-Cevâhir**, Haydarabat, 1355, s.204-206; Togan, "Bîrûnî", II, s.636; Tümer, "Bîrûnî", s.VI, 206; Arslan Terzioğlu, "Gazneliler Devrinin Büyük Türk Alimi Al-Bîrûnî (973-1051)", **Haseki Tıp Bülteni**, Ayrı Baskı, XII, 3, İstanbul, 1974, s.357.

<sup>8</sup> Duman, **Bîrûnî ve Tarihçiliği**, s.14-32.

<sup>9</sup> İbnü'l-Esîr, IX, s.107-108; Togan, "Bîrûnî"; II, s.637; Tümer; **Dinler**, s.49.

<sup>10</sup> İbnü'l-Esîr, IX, s.139-141; Bîrûnî, "**Tahdîd**", s.110; Bîrûnî, **The Determination**, s.78; Salih Zeki, **Asâr-u Bâkiye**, İstanbul, 1921, I, s.170-73.

<sup>11</sup> Bîrûnî, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, **Âsârü'l-Bâkiye ani'l-Kurûni'l Hâliye**, Tahkîk, Eduard Sachau, Leibzig, s.338; Bîrûnî, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, **The Chronology of Ancient Nations**, Çeviren, Eduard Sachau, Frankfurt, 1984, s.337-338.

<sup>12</sup> Bîrûnî, **Tahdîd**, s.250; Bîrûnî, **The Determination**, s.214-215.

<sup>13</sup> Bîrûnî, **Âsâr**, s.3-4; Bîrûnî, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, **The Chronology of Ancient Nations**, Çeviren, Eduard Sachau, Frankfurt, 1984, s.2-3; Togan, "**Bîrûnî**", II, s.639; Terzioğlu, s.362; Shamsi, F. A., "Abû Al-Râihân Muhammad İbn Ahmad Al-Bayrûnî", **Al-Bîrûnî Commemorative Volume**, Karachi, 1979, s.269.

onu övmekle birlikte,<sup>14</sup> onun katı kalpliliğinden ve sert mizacından hoşlanmamaktadır.<sup>15</sup> Daha sonra o, Me'mûn b. Muhammed'in 387/997'de vefatıyla Cürcaniye/Gürgenç'de Harizm tahtına geçen oğlu, Ebu'l-Hasen Ali b. Me'mûn'un, 400/1009'da daveti üzerine Harizm'e dönerek, Me'mûnoğulları (385-408/995-1017)'nin hizmetine girmeyi tercih eder.<sup>16</sup> Ebu'l-Hasen Ali b. Me'mûn'un aynı yıl ölmesiyle, tahta çıkan kardeşi Ebu'l-Abbas Me'mûn b. Me'mûn da Bîrûnî'yi koruması altına alır.<sup>17</sup> Bîrûnî'nin ifadelerinden Ebu'l-Abbas'ın kendine çok iyi davrandığı, çalışmalarına zemin hazırladığı anlaşılmaktadır.<sup>18</sup> Bîrûnî'nin bu sarayda devrinin ileri gelen bilginlerinden bazılarıyla tanışma ve bilimsel meseleleri tartışma imkânı bulduğunu da müşahede ediyoruz ki Ebu sehl İsa el-Mesîhî, Ebu'l-Hayr el-Hammâr, Ebu Nasr Mansur b. İrâk ve İbn-i Sînâ bunlardan sadece bir kaçıdır.<sup>19</sup>

Bîrûnî, Sultan Mahmud'un, Harizm bölgesini, 408/1017'de fethetmesine kadar Cürcaniye/Gürgenç'te kalmış ve çalışmalarına burada devam etmiştir. Bîrûnî'nin bu tarihten itibaren vatanı Gazne'dir. Yeminü'd-Devle Mahmud'la beraber Gazne'ye giden Bîrûnî, çalışmalarını burada sürdürmüş,<sup>20</sup> yine Sultan'ın sağladığı destekle Hindistan'a giderek bu ülkenin bilim ve kültürünü inceleyerek kaleme alma imkânı bulmuştur. Gazneli Mahmud 421/30 Nisan 1030'da elli dokuz yaşında vefat ettiğinde, yerine geçen oğlu Mes'ûd (öl. 432/1041) onu, babası gibi himayesi altına almış ve kendine her türlü imkânı sağlamıştır. Mes'ûd'un vefatıyla tahta geçen oğlu Mevdûd (öl. 441/1049) tarafından da korunan ve desteklenen Bîrûnî, Gazne'de vefat etmiştir.<sup>21</sup>

Kısaca değinmeye çalıştığımız gibi, hayatı Harizmşâhlar, Ziyârilere, Me'mûnîler ve Gaznelilerin saraylarında geçen Bîrûnî, ilmî çalışmaları konusunda sürekli sultanların desteğini görmüştür. Bu durum ona döneminin gözde bilimlerinin tamamıyla uğraşma imkânı sağlamıştır. Geride bıraktığı ilmî eserleriyle Bîrûnî, bütün zamanların en büyük bilim adamlarından birisi olarak kabul edilmektedir.<sup>22</sup>

<sup>14</sup> Bîrûnî, **Âsâr**, s.3-39-135-362; Bîrûnî, **The Chronology**, s.1-2- 47-131-365; Boilot, D. J., "Bîrûnî", **Encyclopadia of İslâm**, London, 1960, I, s.1236.

<sup>15</sup> Yâkût el-Hamevî, Şihabüddîn Ebi Abdullah Yâkût b. Abdullah, **İrşâdü'l-Erfb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb/Mu'cemü'l-Üdebâ**, Byy , 1930, VI, s.312-313.

<sup>16</sup> Yâkût el-Hamevî, VI, s.309, 312; Togan, "Bîrûnî", II, s.637.

<sup>17</sup> Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin Kâtip, **Tarih-u Beyhakî/Tarih-u Mesûdî**, Tashîh, Saîd Neffisî, Tahran, 1326, II, s.812; Yâkût el-Hamevî, VI, s.309 ve 312; Togan, "Bîrûnî", II, s.637.

<sup>18</sup> Yâkût el-Hamevî, VI, s.309 ve 312.

<sup>19</sup> Bîrûnî, **Âsâr**, s.184-185; Bîrûnî, **The Chronology**, s.167; Zeki, I, s.172; Tümer, **Dinler**, s.54-55; Dehken, Abolhasan, "Geographical Places Visited By Al-Bîrûnî", **Al-Bîrûnî Commemorative Volume**, Karachi, 1979, s.455.

<sup>20</sup> İbnü'l-Esîr, IX, s.264-265; Beyhakî, II, s.826; Yâkût el-Hamevî, VI, s.311-312; Zeki, I, s.172; Togan, "Bîrûnî", II, s.637; Dehken, s.455.

<sup>21</sup> Yâkût el-Hamevî, VI, s.308; Togan, "Bîrûnî", II, s.639; Boilot, I, s.1236-1237; Tümer, VI, s.207-209.

<sup>22</sup> George Sarton, **Introduction to the History of Science**, Newyork, 1975, I, s.707.

Bîrûnî, coğrafya, astronomi, matematik, fizik,<sup>23</sup> tıp<sup>24</sup> ve madenler<sup>25</sup> alanında çok değerli araştırmalar ve eserler takdim etmiştir. Hint kültürünü bu ülkeye gidip, araştırarak kaleme almış<sup>26</sup> olan Bîrûnî, antropoloji ilminin kurucusu olarak değerlendirildiği gibi,<sup>27</sup> kültür tarihçiliği açısından da ilkler arasında yer almaktadır.<sup>28</sup>

Bîrûnî'nin değerli eserler ve görüşler takdim ettiği bir diğer alan da tarih bilimidir. *Kitâbu Tenkîhi't-Tevârih ve Emsâlü Zâlik, Ahbâru'l-Harizm, Meşâhiru'l-Harizm, Tarîh-u Eyyâm-i Sultan Mahmud, Tarîhu'l-Mubeyyaza ve'l-Karamita, et-Tahzîr min Kîbeli't-Türk* adlı eserleri onun bu alandaki çalışmalarından birkaç tanesidir. Ancak maalesef bu eserler henüz elimizde bulunmamaktadır.

Bîrûnî'nin yaşadığı 10. ve 11. asra kadar İslâm tarih yazıcılığında rivayetçi anlayışın ön planda olduğunu, bu tutumun uzun süre tarih çalışmalarını etkilediğini görmekteyiz. Bu metoda göre tarih kitaplarında haberler râvi zinciri ile birlikte nakledilmiştir. Tarihçiler metinden çok senetle ilgilenmişler râvilerin güvenilirliğini sorgulamışlardır. Kendilerine ulaşan haberleri aynen aktarmayı tercih etmişlerdir. Bu dönemde olayları birleştirerek yorumlama, tahlil etme, sentez yapma veya tenkit süzgecinden geçirerek nakletme gibi bir metot görebildiğimizi söyleyemeyiz. Nitekim tarihle ilgili haberlerin irdelenmesinde bu metotların kullanılması için henüz vaktin erken olduğu da açıktır.

10. ve 11. yüzyıllara gelindiğinde ise, diğer bilimlerdeki gelişmeye paralel olarak tarih ilminin de gelişmelerden etkilendiğini, tarihi hadiselerin -biraz sonra ele almaya çalışacağımız gibi- felsefi sistemler çerçevesinde değerlendirildiğini, tarih yazımında yeni ilkelere ortaya konulmaya başlandığını görmekteyiz. Bu bağlamda, makalemizin konusu olan Bîrûnî'nin tarih felsefesi ve tarih yazımına getirmiş olduğu ilkeler incelendiğinde kendinden önceki tarihçilerden farklı bir felsefe ve metodolojiye sahip olduğunu görmekteyiz.

Makalemizin girişinde bir konunun altını çizmekte fayda mülâhaza ediyoruz. Bîrûnî'nin tarih ilmi ile ilgili kitaplarından birkaç tanesinin ismini yukarıda kaydetmiş ve bu kitapların henüz elimize ulaşmadığını söylemiştik. Bu eserlerinden özellikle *Tarih'in Gözden Geçirilmesi/Tashîhi* olarak tercüme edebileceğimiz *Kitâbu Tenkîhi't-Tevârih* adlı eserinin tarih felsefesi ile ilgili önemli bilgiler ihtiva etmesi muhtemeldir. Ancak tarih alanında

<sup>23</sup> Bîrûnî'nin günümüze gelen veya gelmeyen eserlerinden astronomi, coğrafya, matematik, usturlab, fizik ve satranç hesaplamaları ile ilgili eserlerinden birkaç tanesi şunlardır. **Tahdîd Nihâyâtü'l-Emâkin li Tashîh-ı Mesâfâtü'l-Mesâkin, Kânûnü'l-Mes'ûdi, Kitâbü't-Tefhîm fi Evâili Sınâat'it-Tencîm, İfrâdü'l-Mekâl fi Emri'z-Zilâl, fi Raşikati'l-Hind, Hikâyetü'l-Âleti'l-Müsemmât, Gurretü'z-Zicât, Kitâb Fistiâbi'l-Vücûhi'l-Mümkinine fi San'ati'l-Usturlâb, fi Teshîli't-Tashîhi'l-Usturlâb ve'l-Amel bi Mürekebetihî mine's-Şimâl ve'l-Cenûb, Kitâbü'l-Erkâm.**

<sup>24</sup> Bîrûnî'nin tıp/eczacılık alanında kaleme almış olduğu ve günümüze gelen eseri, **Kitâbü's-Saydale'**dir

<sup>25</sup> Madenler hakkında kaleme almış olduğu **Kitâbü'l-Cemâhir fi Ma'rifeti'l-Cevâhir** günümüze gelmiştir. Yine, **Kitâbü'l-Ahcâr ve Makale fi'n-Niseb elletî beyne'l-Filizzât ve'l-Cevâhir fi'l-Hacm** adlı eserleri aynı konuda yazılmıştır.

<sup>26</sup> Bîrûnî'nin Hint Kültürü hakkında kaleme aldığı eserinin ismi **Tahkîk-u Mâ li'l-Hind min Makûletin Makûletin fi Aklî ev Merzûle'**dir.

<sup>27</sup> S. Ahmed Ekber, **İslâm ve Antropoloji**, İstanbul, 1995, s.105-106.

<sup>28</sup> Duman, **Bîrûnî ve Tarihçiliği**, 2002; s.295 vd.

yazmış olduğu eserlerinin elimizde mevcut olmaması Bîrûnî'nin tarihçiliğini bütün boyutlarıyla değerlendirebilmemizi zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte elimizde mevcut olan diğer eserleri, onun, tarih felsefesi ve tarihçiliği hakkında kuvvetli ipuçları vermektedir. Dolayısıyla onun tarih felsefesi ve tarihçiliği kaleme almış olduğu diğer eserlerindeki görüşleri çerçevesinde oluşturulmaya çalışılmıştır.

## B- BİRÛNÎ'NİN TARİH FELSEFESİ'NE KATKILARI

Tarih sözcüğü içinde, *yaşanmış* (mutlak) *geçmiş ve bu geçmişi konu alan bilim yani tarih bilimi* olmak üzere iki anlam barındırır. İçinde barındırdığı iki anlama binaen Tarih Felsefesi terimi de iki anlam ihtiva etmektedir. Bunlardan birisi, *yaşanmış (mutlak) geçmişin felsefesi olarak tarih felsefesidir ki, insanlığın geçmişini, kurmuş olduğu felsefi bir sistem veya sistemler ışığında ele alarak anlamaya ve yorumlamaya çalışır.*

*Tarih felsefesi teriminin içinde barındırdığı ikinci anlam, tarih biliminin felsefesidir. Bu ikinci anlamıyla tarih felsefesi; Tarih biliminin ve tarihçinin tarih yazma metodolojisinin imkânı üzerinde durur. Tarih biliminin ve tarihçinin bilgi elde etme yöntem ve etkinliğini sorgular.*<sup>29</sup>

Eserlerinde tarih felsefesi ve düşüncesi alanında görüşler bulduğumuz Bîrûnî'nin idealist, materyalist ve pozitivist tarih felsefelerine sahip olduğunu ileri süren çalışmalar kaleme alınmıştır.<sup>30</sup> Bîrûnî'nin hadiseleri değerlendirirken olguları dikkate alması bu tarih felsefelerini benimsediği anlamına gelmez. Bununla birlikte Bîrûnî'de döngüsel tarih felsefesinin daha belirgin olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla çalışmamızda Bîrûnî'de var olduğu iddia edilen diğer tarih felsefeleri ile ilgili görüşlerinden ziyade, döngüsel tarih felsefesi ile ilgili düşünceleri üzerinde durulmaya çalışılacaktır. Onun döngüsel tarih felsefesine geçmeden önce, sahip olduğu *kanuniyet/yasalılık* fikrinin ortaya konulması, döngüsel tarih felsefesi ile ilgili düşüncelerinin daha bariz bir şekilde anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

**1. Kanuniyet/Yasalılık Fikri:** Bîrûnî'ye göre evrende ve dünyada Allah tarafından konulmuş olan değişmez yasalar mevcuttur. Evren ve dünyadaki düzen bu yasalarla devam etmektedir. Bu konuda özetle şöyle demektedir: *insan, âlemin ve cüzlerinin nizamının, üzerinde devam ettiği tedbirleri/yasaları ve bu yasaların hakikatlerini incelemeye bigâne kalamaz.*<sup>31</sup>

Bîrûnî'nin bahsettiği bu *tedâbîr/yasalardan* birisi dünyada müşahede edilen *değişim yasaıdır*. Örneğin Bîrûnî, coğrafya ilminde bilinen bir konu olan, dağlardan sellerle inen malzemelerin göl ve denizlerde birleşerek delta ve tabakaları oluşturması ve zamanla biriken bu malzemenin hem ağırlık, hem de kıtaların hareketiyle tekrar su yüzüne çıkarak dağları meydana getirmesine dikkatimizi çekmektedir. Ona göre, çarpışma ve kopma yoluyla dağ-

<sup>29</sup> Doğan Özlem, **Tarih Felsefesi**, İstanbul, 1996, s.11-12 .

<sup>30</sup> Zeki Velidi Togan, **Tarihde Usul**, İstanbul, 1985, s.148-150; İbrahim Olgun, "Beyrûnî'nin Kişiyi ve Topluma Bakışı", **Beyrûnî'ye Armağan**, Ankara, 1974, s.56; İbrahim Olgun, "Al-Bîrûnî's Outlook of Man and Society", **Al-Bîrûnî Commemorative Volume**, 1979, Karachi, 1979, s.407.

<sup>31</sup> Bîrûnî, **Tahdîd**, Bulgakov Neşri, s.22-24; Bîrûnî, **The Determination**, s.1-3.

lardaki kayalardan ayrılan daha sonra toprak ve kumla birbirine yapışan renkli taşlar, vadilere ininceye kadar sürtünme yoluyla yuvarlak ve pürüzsüz hale gelmektedir. Vadilerde kum ve toprakla birleşerek dibe çöken bu yuvarlak taşlar zamanla yerin derinliğinde soğuşun tesiriyle taşlaşmakta ve bir kütle halini almaktadır. Büyük dağları ise, dipten yukarı doğru çıkan bu kütleler oluşturmaktadır. Yine ona göre yavaş yavaş işleyen bu değişim ve oluşum için uzun bir zaman dilimi gerekmektedir.<sup>32</sup>

Bîrûnî, yeryüzündeki *çekim kanunundan* da bahsetmektedir. Ona göre, Allah insanı yaratmadan önce dünyayı yaratmış, daha sonra dünyanın şeklini oluşturmak için ona zorlayıcı bir *çekim gücü* (*temâsük/temâsükü'l-kasrî*) vermiştir.<sup>33</sup> Bîrûnî, ay, güneş ve okyanuslar arasındaki ilişkilerin de Allah tarafından konan yasalarla devam ettiğini belirtir. Ona göre, okyanuslarda hareket meydana getirmeleri, okyanus sularını buharlaştırmaları ve bu buharı yukarı çıkarmaları için Allah, ay ve güneşi sürekli hareket halinde yaratmıştır. Bunun sebebi yine insanların ve diğer canlıların sudan yararlanmaları içindir.<sup>34</sup>

Bîrûnî, evren ve dünyanın işleyişinde değişmez yasaların hâkim olduğuna inandığı gibi, toplumların (medeniyetler) da belirli yasalar çerçevesinde oluştuğu ve hareket ettiği görüşündedir. Ona göre dünya işleri Allah'ın her devirde gönderdiği *adil imamlar* vasıtasıyla devam ettirilmektedir ve bu Allah'ın yasasıdır. Bu konuda şöyle demektedir: *Allah'ın her zaman dilimini bir adil imamdan (adil yöneticiden/adil hükümdardan) boş bırakmaması onun insanların maslahatlarını teminde ve insanlar üzerindeki nimetlerini tamamlaması konusundaki tedbirinin güzelliklerindedir.*<sup>35</sup> Bîrûnî, bir adım daha öteye giderek evrende ve dünyada hâkim olan yasaların işleyişi ile medeniyetlerin işleyişi arasında ilişkiler kurmaktadır. Ona göre, tabiat kanunlarının işleyişi, medeniyetlerin kurulmaları, yer değiştirmeleri, yok olmaları ve bir bölgede tekrar kurulmaları konusunda etkili olan ana unsurlardan birisidir. Örneğin, dünyanın herhangi bir yerinde ani bir çökme veya yükselme meydana gelirse bu bölge çevresini sıkıştırır. Burada sular tükenir, kaynaklar batar, vadiler daha da derinleşir. Yaşama imkânı kalmayan böyle bir yeri insanlar terk ederek başka bölgelerde medeniyet kurarlar. Dolayısıyla önceki yer, medeniyetten yoksun hale gelir. Zamanla terk edilen bölge yaşamaya elverişli hale geldiğinde insanlar bu bölgede bir araya gelerek toplumlar oluştururlar ve burayı tekrar mamur hale getirirler.<sup>36</sup>

Bîrûnî yine medeniyetlerle su arasındaki ilişkiye dikkatimizi çeker. Ona göre, medeniyetler ve su arasında değişmez bir ilişki vardır. Medeniyetler suya bağlı olmaları sebebiyle su kaynaklarına göre yer değiştirmektedir.<sup>37</sup>

**2. Döngüsel (Devrî, Çevrimsel, Dairesel) Tarih Felsefesi:** Döngüsel tarih anlayışına göre toplumlar (devletler-medeniyetler) birer canlı organizma gibi düşünülür. Canlı nasıl doğup, büyü-

<sup>32</sup> Bîrûnî, *Tahdîd*, Bulgakov Neşri, s.41-43; Bîrûnî, *The Determination*, s.16-17.

<sup>33</sup> Bîrûnî, *Tahdîd*, Bulgakov Neşri, s.53; Bîrûnî, *The Determination*, s.23-24.

<sup>34</sup> Bîrûnî, *Tahdîd*, Bulgakov Neşri, s.53-54; Bîrûnî, *The Determination*, s.24.

<sup>35</sup> Bîrûnî, *Cemâhir*, s.2; Bîrûnî, *The Chronology*, s.1.

<sup>36</sup> Bîrûnî, *Tahdîd*, Bulgakov Neşri, s.33; Bîrûnî, *The Determination*, s.17.

<sup>37</sup> Bîrûnî, *Tahdîd*, Bulgakov Neşri, s.52; Bîrûnî, *The Determination*, s.23.

yor, geliyor ve ölüyorsa toplumlar da kaçınılmaz bir kader olarak doğar, büyür, gelişir ve ölür. Bu anlayışa göre tarih döngüsel olarak sürekli tekrar etmektedir.<sup>38</sup>

Antik Çağ'a hâkim olan döngüsel tarih anlayışı, Orta Çağ'da Musevilik ve özellikle Hıristiyanlıkla yerini çizgisel tarih anlayışına bırakmıştır. Hıristiyanlığı tekrar yorumlayan kilise babalarından Aurelius Augustinus (354–430)'un görüşleri doğrultusunda döngüsel tarih anlayışının yerini çizgisel tarih anlayışı almıştır. Çizgisel tarih anlayışına göre tarih tekerrürden ibaret olmayıp bir daha tekrar etmeyecek olan olaylardan kurulu bir defalık bir süreçtir. Bu bir defalık süreç (dolayısıyla tarih) ise, Hz. Âdem tarafından işlenen ilk günah-tan İsa'nın Mesih olarak ortaya çıkıp insanlığa kurtuluş yolunu göstermesinden kıyamete ve Tanrı mahkemesine, Eskaton'a kadar devam edecektir. Dolayısıyla tarih denilen süreç, yaratılıştan Eskaton'a kadar olan geçittir.<sup>39</sup>

Her ne kadar Antik Çağ'ın döngüsel tarih anlayışı Orta Çağ'da yıkılmış gibi görünse de ilerleyen dönemlerde döngüsel tarih anlayışını tekrar yorumlayan batılı filozoflar da bulunmaktadır. Örneğin, Vico (1668-1744), Spengler (1880-1936) ve Toynbee (1889-1975) bunlardan bir kaçıdır.

İslâm dünyasında, doğa ve toplumu yasalar çerçevesinde değerlendirme, döngüsel tarih anlayışı ve tarihte akıl, mantık, doğa ve toplum yasaları çerçevesinde eleştirel düşüncüyü İbn Haldun'la başlatmak bir gelenek olmuştur. Ancak aşağıda da ortaya konulmaya çalışılacağı gibi, İbn Haldun'dan üç buçuk asır önce yaşamış olan Bîrûnî'nin, bu konuları ele alarak kavramlaştırdığını, doğa ve toplumu belirli yasalar çerçevesinde değerlendirdiğini, medeniyetleri döngüsel tarih felsefi bağlamında incelediğini, diğer taraftan haberleri biraz sonra ele alacağımız gibi, genel tarih usullerinin yanında akıl, bilim ve evrende cari olan yasalar çerçevesinde tenkit süzgecinden geçirdiğini görüyoruz. Şimdi onun bu konulardaki düşüncelerini örnekleriyle ortaya koymaya çalışalım.

Evrenin yanında toplumları (medeniyetler/milletleri/devletleri) kanuniyet alanı içerisinde değerlendiren Bîrûnî'ye göre, milletler (medeniyetler-devletler) sürekli değildir. Her kurulan medeniyetin belirli bir ömrü vardır. Medeniyetlerin kurulması ve yıkılarak tarih sahnesinden çekilmesi yasa gereğidir. O, medeniyetlerin yıkılmasını iki nedene dayandırmaktadır. Bunlardan birisi insanın dışında gelişen doğal felâketler, diğeri de bizzat insanların kendi iradeleriyle ortaya çıkıp toplumu kaplayan kıskançlık, öfke ve hırs gibi hasletler sonucunda birbirlerine düşmeleri ve kendi kendilerini yok etmeleridir. Konu ile ilgili özet olarak aldığımız cümleleri şöyledir:

*Dünyanın zaman zaman altından ve üstünden maruz kaldığı felâketler nitelik ve nicelik olarak farklıdır. Yeryüzü; tufan, deprem, sel baskınları, fırtınalar, toprak kaymaları, tayfunlar ve bulaşıcı hastalıklar gibi felâketlere maruz kalır. Bunların hepsi de yıkıcıdır. Bu tür felâketlere maruz kalan bölge insanlar tarafından terk edilir. Fakat bir süre sonra felâketler ve felaketlerin sonuçları kaybolduğunda aynı bölge, tekrar insanlarla dolmaya ve canlılık belirtileri göstermeye başlar. Dağların zirvelerinde ve mağaralarda yaşayan insanlar vahşi hayvanlar gibi bu bölgede toplanırlar. Onlar ortak düşmanlarına karşı birbirlerine yardım*

<sup>38</sup> Özlem, s.19-23.

<sup>39</sup> Özlem, s.22-23.



ederek, güvenli ve huzurlu bir hayat düşüncesi ile bir medeniyet kurarlar. Böylece dünyanın bu kesiminde gittikçe çoğalırlar. Bu gelişmelerden sonra toplumu kaplayan kıskançlık, öfke ve hırs gibi hasletler bu medeniyetin yıkılmasına sebep olur.<sup>40</sup>

Ebu Bekir er-Râzî'nin eserleri konusunda kaleme almış olduğu *el-Fihrist*'inde Bîrûnî'nin döngüsel tarih anlayışı daha olgun ve daha belirgin bir şekilde kavramlaştırılmış olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu eserinde o toplumları/medeniyetleri tam bir döngüsel tarih anlayışı içerisinde değerlendirmektedir. Bîrûnî'ye göre toplumlar/medeniyetler için insanların ölümü gibi yok oluşa benzeyen haller ortaya çıkmaktadır. Yeryüzü bu hallerin ortaya çıkmasından sonra harap olmakta ve imardan boş kalmaktadır. İnsanlar John Locke'nin dediği gibi başa dönmekte ve bir doğa durumu yaşamaya başlamaktadır.<sup>41</sup> Bu dönem insanların ihtiyaçlarının en az olduğu dönemdir. Zamanla sayıları ve sosyalleşmeleri/uygarlaşmaları artan insanların ihtiyaçları da artmakta, toplumda sanatlar/zanaatlar ortaya çıkmaktadır. Günler geçtikçe bu sanatlar/zanaatlar gelişmekte ve zirveye çıkıncaya kadar kompleks hale dönüşmektedir. Zirve Bîrûnî'ye göre çöküşün de başlangıcıdır. Toplum/medeniyet bundan sonra yok olur. Bu toplumun kalıntılarında tekrar yeni bir toplum ve medeniyet ortaya çıkar. Bu durum bütün toplumlar için döngüselidir. Bu konudaki cümleleri şöyledir:

*Milletler/medeniyetler için tıpkı insanların ölümü gibi yok oluşa benzeyen çeşitli haller ortaya çıkar. Topyekûn yok olmasa da yeryüzü imardan boş kalır ve harap olur. Sonra, onların kalıntılarında yeniden ortaya çıkar. Onların durumları kabaca düşünüldüğünde, en az ihtiyaç içinde oldukları başlangıç dönemine benzer. Sayıları ve sosyalleşmeleri (uygarlaşmaları) arttıkça ihtiyaçları da artar. Onlar arasında sanatlar/zanaatlar belirmeye başlar. Günler geçtikçe gelişir ve zirveye ulaşıncaya kadar kompleks hale gelir. Zirveden sonra, düşüş (çöküş) başlar. Fiil halindeki durum, kuvveye dönüşünceye kadar olaylar birbirini izler. Nasıl olursa olsun milletler (medeniyetler) için bu durum döngüselidir. Bütün çevrimleri değil de bir tek döngüyü al. Durumun, âlemin sonradan yaratıldığını söyleyenlerin görüşlerine aykırı olmadığını göreceksin. Hintlilerin, insanların uğrayacağı çeşitli döngülerle ilgili görüşleri bulunmaktadır. Sondan, başlangıç noktasına dönüşle ilgili çeşitli görüşler vardır. Ancak, burası onların anlatılacağı ve açıklanacağı yer değildir.*<sup>42</sup>

<sup>40</sup> Bîrûnî, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, **Tahkîk-u Mâ li'l-Hind min Makûletin Makbûletin fi Akli ev Merzûle**, Tahkîk, Eduârd Sachau, Edit. Fuat Sezgin, London, 1887, s.190; Bîrûnî, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, **Al-Berunî's India**, Çeviren. Edward C. Sachau, Editör, Fuat Sezgin, London, 1910, I, s.378-379.

<sup>41</sup> Maurice Cranston, "John Locke ve Rızaya Dayalı Hükümet", **Siyasi Düşünce Tarihi**, Derleyen. David Thom-son, Çeviren. Kurul, İstanbul, 1997, s.89-92; Abdullah Duman, "Siyâsetnâme Geleneği ve Ebu Yusuf'un Harun Reşid'e Tavsiyeleri", **Bilge Adam**, Yıl. 4, Sayı. 12, Van, 2006, s.95-104.

<sup>42</sup> Abdullah Duman-Ramazan Altınay, "Tarihçilik ve Döngüsel Tarih Felsefesi Bağlamında Bîrûnî'nin "Fihrist" Adlı Risalesi ve Çevirisi", **EKEV Akademik Dergisi**, Yıl: 11, Sayı: 30, Erzurum, 2007, s.210. Bîrûnî, *Hintlilerin, insanların uğrayacağı çeşitli döngülerle ilgili görüşleri bulunmaktadır. Sondan, başlangıç noktasına dönüşle ilgili çeşitli görüşler vardır. Ancak, burası onların anlatılacağı ve açıklanacağı yer değildir* diyerek *Fihrist*'inde aktarmadığı bilgileri **Tahkîk-u Mâ li'l-Hind**'inde nakletmektedir. Bkz. Bîrûnî, **Tahkîk**, 190 vd.; Bîrûnî, **India**, I, 379 vd.

Görüldüğü gibi Bîrûnî, asırlar sonra büyük sosyal bilimci İbn Haldun'un savunduğu döngüsel tarih felsefesinin ilk sistematize çalışmalarını ortaya koyarak ona öncülük etmiştir.

### C-BİRÛNÎ'NİN TARİH METODOLOJİSİNE KATKILARI

**1. Kaynak Kullanımına Verdiği Önem:** Bîrûnî, tarih yazımında kaynak kullanmaya büyük önem vermektedir. O, temel tarih kaynaklarının yanında, dinî kitapları, şiirleri, yazıtları ve arkeoloji verilerini kaynak olarak kullanmaktadır. Yine kendi döneminde olaylara tanık olan insanlar, yani sözlü tarih onun en önemli kaynaklarından birisini oluşturmaktadır.<sup>43</sup>

Bîrûnî, ele aldığı konuyu öncelikle ana kaynağa ulaşarak ortaya koymaya çalışmakta, eğer ana kaynağa ulaşamamışsa birinci el kaynaklardan istifade etmektedir. Ancak birinci el kaynak kullanmak zorunda kaldığında ana kaynakların önemine de dikkat çekmektedir. Örneğin Hintlilerin Kâbul'da ikâmet eden Tibet orijinli Türk meliklere sahip olduklarını belirterek bu Türk melikler hakkında bilgi takdim etmektedir. Bu konuyu nakle ederken kaydettiği şu cümleler, onun, tarihçiliğe, ana kaynak kullanmaya, ana kaynaklara ulaşamadığında konuyu birinci el kaynaklarla açıklamasına örnek oluşturması açısından oldukça manidardır:

*Ne yazık ki Hintliler hadiselerin tarihi sırasına ihtimam göstermezler. Kendi meliklerinin kronolojisini nakletmede dikkatsizdirler. Melikleri ile ilgili bilgi konusunda ısrar edildiğinde ne diyeceklerini bilemezler ve sürekli ileri geri konuşurlar. Ancak bu konuda, onların arasından bazı insanlardan elde ettiğimiz haberleri naklediyoruz. Bana bu melik ailesinin soylarının Nagargot kalesinde bir ipek üzerinde yazılı olduğu söylenildi. Onu elde etmeyi çok istememe rağmen çeşitli sebeplerden dolayı bu mümkün olmadı...<sup>44</sup>*

Bîrûnî, tarih yazımında ana kaynak ve birinci el kaynaklardan faydalanmaya özen gösterdiği gibi, faydalandığı eserler ve yazarları konusunda da titizdir. Zaman zaman güvenilir olan eserlerle, içinde yalan haberler barındıran eserlere dikkat çekmektedir. Bu tür eserlerden alıntı yapmakla birlikte, eserine kaydettiği bu bilgilerin sıhhat düzeyini de vurgulamaktadır. Örneğin, Mani'yi birçok yönden tenkit etmekle beraber, tarihle ilgili hadiselerde onun *Şaburkân* adlı eserini kullanmakta ve güvenilir olduğunu ifade etmektedir.<sup>45</sup> *Âsârü'l-Bâkiye*'sinde İbn-i Sankilâ en-Nasrânî'den Hz. İbrahim'le ilgili bir hikâye anlatmaktadır. Hadiseyi naklettikten sonra İbn Sankilâ'nın eserini yalan haberlerle tıka basa doldurduğunu da vurgulamaktadır.<sup>46</sup>

Bir alt başlıkta ayrıntılı bir şekilde ele alınacağı üzere Bîrûnî, habere *kaynaklık eden kişilere* de dikkatimizi çekmektedir. Verdikleri haberlere yalan karıştıranların ruh haletlerine inerek, psikolojik ve sosyolojik tahliller yapmaktadır. Bunun ardından psikolojik ve sosyolojik sebeplerle yalan nakilde bulunan kimselerden gelen haberlerin doğru olmadığına karar vermektedir.

<sup>43</sup> Duman, *Bîrûnî ve Tarihçiliği*, s.209 vd.

<sup>44</sup> Bîrûnî, *Tahkik*, s.207-208; Bîrûnî, *India*, II, s.10-14.

<sup>45</sup> Bîrûnî, *Âsâr*, s.118; Bîrûnî, *The Chronology*, s.121.

<sup>46</sup> Bîrûnî, *Âsâr*, s.205; Bîrûnî, *The Chronology*, s.186.

**2. Haberlerin Doğruluğunun Tespiti İle İlgili Genel Klasik Kabulü:** Bîrûnî haberlere çok miktarda yalan karıştığının bilincindedir.<sup>47</sup> Dolayısıyla o, her haberi kendine ulaştığı şekliyle, olduğu gibi nakletmemekte, belirli kriterler çerçevesinde inceleyerek tenkit süzgecinden geçirmektedir. Haberlerin doğruluğunun tespiti konusunda İslâm tarihçilerinde müşahede ettiğimiz ve Bîrûnî tarafından da kabul edilen *genel kriterlere* kısaca değinmemiz konunun daha iyi ortaya konulması açısından faydalı olacaktır.

Bîrûnî'nin sahip olduğu bu genel kriterlerden tespit edebildiklerimize göre haberler; galip zanna göre güvenilirlik şartlarına sahipse, sıhhatine güvenilen bir kitap yoluyla geliyorsa,<sup>48</sup> tevâtür yoluyla (kesiksiz-aralıksız-ardarda) geliyorsa<sup>49</sup> doğru olarak kabul edilebilir.

Yukarıda kısaca değindiğimiz gibi Bîrûnî, haberlere karışan yalanların, haberi aktaran *kaynak şahıslara* bakan yönünün de farkındadır. Bu sebeple haberi aktaran ilk kişilerin yalan haber nakletme sebepleri üzerinde durmakta, bu kişilerin psikolojik ve sosyolojik açıdan tahlillerini yapmaktadır. Ona göre haberi sonrakilere aktaranlar (muhabirler) şu sebeplerle habere yalan karıştırmaktadırlar.

a-Habere kaynaklık yapan kimse, içinde yaşadığı toplumu överek yüceltme veya kendinin içinde yaşamadığı bir toplumu kötüleyerek değerini düşürme yoluyla kendisini üstün bir konuma getirmek için yalan söyleyebilir. Böyle davranmasının sebebi aşırı sevgi veya öfkedir. Bîrûnî'ye göre, bu iki duygu ile hareket etme, insanlar tarafından hoş görülmediği gibi haberin sıhhati açısından da olumsuz bir etkiye sahiptir.<sup>50</sup>

b-Habere kaynaklık yapan kimse bazen bir topluma karşı bir hadiseden dolayı borçlu veya öfke (kin) durumunda olduğundan dolayı yalan söyler. Bu durumda biraz önce açıklandığı gibi habere kaynaklık yapan kişinin yalan söyleme sebebi muhabbet veya üstünlük sağlamaktır.<sup>51</sup>

c-Habere kaynaklık yapan kimse bazen tabiatındaki düşüklük ya da doğruyu söyleme cesareti gösteremediğinden dolayı yalan söyler.<sup>52</sup>

d-Habere kaynaklık yapan kimse bazen yalan söyleme karakterine sahip olduğu için yalan söyler. Bu tür nakilciler ahlâk ve kişilik bozukluğu yüzünden yalan söylemeden duramaz.<sup>53</sup>

e- Habere kaynaklık yapan kimse bazen cahil olduğu ve kendine söylenenleri sorgusuzca yalan haber veren kaynaktan aynen taklit ettiği için yalan söyler.<sup>54</sup>

<sup>47</sup> Bîrûnî, *Âsâr*, s.4-5; Bîrûnî, *The Chronology*, s.3.

<sup>48</sup> Bîrûnî, *Âsâr*, s.14; Bîrûnî, *The Chronology*, s.17.

<sup>49</sup> Bîrûnî, *Âsâr*, s.82; Bîrûnî, *The Chronology*, s.96

<sup>50</sup> Bîrûnî, *Tahkîk*, s.2; Bîrûnî, *India*, s.3-4.

<sup>51</sup> Bîrûnî, *Tahkîk*, s.2; Bîrûnî, *India*, I, s.4.

<sup>52</sup> Bîrûnî, *Tahkîk*, s.2; Bîrûnî, *India*, I, s.4.

<sup>53</sup> Bîrûnî, *Tahkîk*, s.2; Bîrûnî, *India*, I, s.4.

<sup>54</sup> Bîrûnî, *Tahkîk*, s.2; Bîrûnî, *India*, I, s.3-4.

Bîrûnî habere kaynaklık yapan kimselerin yalan söyleme sebeplerini tespit ettikten sonra, bu yalanı ortaya çıkarma metodunu da belirtir. Ona göre, yalan bir haber, bir topluluktan sonraki kuşaklara tevatür yoluyla naklediliyorsa, nakledenlerin silsilesi (râvi zinciri), yalan haberi ilk ortaya atan ile en son dinleyen arasında bir köprü oluşturmaktadır. İşte bu vasıta (ravi zinciri) aradan atılırsa yalan haberi ilk ortaya atan kimse kalır. Yalan haberin ortaya çıkarılabilmesi için işte bu ilk kaynak kişi, yukarıda belirtilen sebepler çerçevesinde sorgulanmalıdır.<sup>55</sup>

Haberlerin doğruluğunun tespiti konusunda, Bîrûnî tarafından kabul edilen bu ilkelerin İslâm tarihçileri tarafından kabul edil genel ilkeler olduğunu belirtmiştik.<sup>56</sup> Tarihçilerin *genel kriterleri* olarak açıklamaya çalıştığımız bu ilkeler, Bîrûnî'yi kendinden önceki İslâm tarihçilerinden farklılaştırmamaktadır. Dolayısıyla tarihçilerin bu genel kriterlerini birbirleriyle mukayese etmemiz konu başlığıyla uyum içinde olmayacağı gibi, çalışmanın sınırlarını da zorlayacaktır.

Haberleri kritiğe tabi tutma konusunda Bîrûnî'yi kendinden önceki tarihçilerden farklılaştıran metottan bahsetmek mümkün müdür sorusuna olumlu cevap verebileceğimiz kanaatini taşıyoruz. Zira onun haberleri kendinden önceki tarihçilerin usullerinden farklı bir metotla incelediğini ve tenkit süzgecinden geçirdiğini müşahede ediyoruz. Bîrûnî, haberleri *akıl, mantık ve bilimin verileri yanında evrende cari olduğunu söylediği yasalar çerçevesinde* incelemektedir. Eğer haber bu kriterlere uygun değilse, doğru olmadığı sonucuna varmaktadır. Şimdi Müslüman tarihçiler arasında ilk kez Bîrûnî tarafından kullanıldığını düşündüğümüz kriterleri örnekleriyle açıklamaya çalışalım.

### 3. Haberleri Akıl, Mantık, Bilim ve Tabiat Kanunları Çerçevesinde Değerlendirmesi:

Bîrûnî, yukarıda da belirtmeye çalıştığımız gibi haberleri *akıl, mantık, bilimin verileri ve evrende cari olan yasalara* uygunluk açısından ele almakta ve bu yolla yalan haberleri ortaya çıkarmaya çalışmaktadır. O, bilimin verilerine uygun olmayan haberlerin doğru bilgiler olmadığı kanaatindedir.

Bîrûnî'nin eser verdiği alanlardan birisi de eczacılıktır. Bu konuda yazmış olduğu *Saydale (Eczacılık)* adlı eseri okunduğunda onun aynı zamanda ileri seviyede tıp bilgisine vakıf olduğu da anlaşılmaktadır. Bîrûnî bu ilimde de otorite olmanın verdiği güvenle, tıp alanında bir kitap kaleme almış olduğunu söylediği İshâk b. Huneyn'i doğruluğu test edilmiş bilgileri kitabına almakla tenkit etmektedir. Bu cümleleri şöyledir.

*Mütercim İshâk b. Huneyn, tıp ilminin yöntemlerini, prensiplerini ilk defa koyan ve insanlığın imdadına koşmak için bu bilgileri zamanımıza kadar korunan ünlü Yunan hekimlerinin biyografileriyle ilgili bir kitap yazdı. Onlardan arkaya kalan bu prensip ve yöntemler insanları, büyüklerin gerçek olduğuna, doktorların isimlerinin yazılarak dikilmiş olan heykellerinin örtüsüyle ya da içeri girmek suretiyle çoğu hastalıklara iyi geleceği vehmine, büyük*

<sup>55</sup> Bîrûnî, **Tahkik**, s.2; Bîrûnî, **India**, I, s.4..

<sup>56</sup> Taberi, Ebî Ca'fer Muhammed b. Cerîr, **Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk**, Byy., Bty, I, s.10-11-46-112-113; İbn Haldun, Abdurrahman b. Haldun, **Mukaddimet-ü İbn Haldun**, Yay. Haz. Halil Şahâde-Süheyl Zükâr, Beyrut. 1988, I, s.46-47.

*hastalıklar için orada (hekimlerin heykelleri önünde) kurban kesmeye ve tedavi konusunda tıbbî yöntemleri uygulamaksızın başarılar elde edilebileceği düşüncesine kadar götürdü. Kitabının içine, istinsahlardaki (çoğaltmalardaki) ve nakillerdeki doğruluğu test edilmemiş ve üzerinde değerlendirme yapıp bir sonuca bağlanmamış hususları toplayan kişilerin görüşleri girmemiş olsaydı, İshâk, bu ilmi yeterince geliştirdi.<sup>57</sup>*

Bîrûnî, Hıristiyanların, Arapların yürüyen deve anlamında Kuûd dedikleri Dülfin takım yıldızlarındaki dört yıldızın haça benzer şeklinin Mesih'in asılması esnasında ortaya çıktığını kabul eden akıl, mantık ve bilime uymayan inançları konusunda özetle şu tenkîdî yorumu yapmaktadır. “Şimdi meslekleri yıldızları gözlemek olan ve asırlardır gökyüzündeki cisimleri araştıran ve bu mesleği nesiller boyu atalarından miras olarak alan âlimler mevcuttur. Bu âlimler Dülfin takımı yıldızının sabit yıldızlar olduğunu ve bu özelliklerinin ataları tarafından asırlarca önceden bilindiğini belirtmektedirler. Dolayısıyla Hıristiyanların, âlimlerin bu sabit yıldızlar konusundaki söylediklerini bilmemeleri çok ilginçtir.”<sup>58</sup>

Bîrûnî'nin yalan haberi ortaya çıkarmakla ilgili bir diğer ölçüsünün de haberleri evrende ve dünyada *cari olan yasalar* çerçevesinde incelemek olduğunu ifade etmiştik. Yasalılık başlığı altında da onun doğa ve toplumu evrende var olan yasalar çerçevesinde incelediğini belirtmiş ve bu konuyu değerlendirmeye çalışmıştık. Evrende ve dünyada cari olan bu yasaları aynı zamanda o, yalan haberleri ortaya çıkarmak için kullanmaktadır. Eğer haber bu yasalarla çelişiyorsa ona göre yanlıştır. Bu konuda, “evrende işleyen yasalar çerçevesinde (ff âdeti'l-câriye) varlığı mümkün olan bir şey hakkındaki haber, hem aynı anda doğru ve yanlış içinde barındırır, hem de ya sadece doğruyu ya da yanlış barındırır”<sup>59</sup> demektedir.

Bu kriteri ile uyumlu olarak Bîrûnî Hintlilerden gelen Âdit putu hakkındaki haberi şöyle tenkide tabi tutar: “Hintlilerin Âdit/Âditya ismini verdikleri en ünlü putu Multân şehrindeki güneşe adanmış olan puttur. Bu put ağaçtan olup kırmızı sahtiyan deri ile kaplıdır. Gözlerinde iki tane yakut vardır. Âditya putunun son Kartâcûk/Kritayuga zamanında yapıldığı söylenmektedir. Düşün ki son Kartâcûk zamanından bize kadar 216,432 yıl geçti. Biz bu rakamın 432'sini çıkarsak bile 216 bin yıl kalır. Şimdi ağaçtan yapılan ve özellikle havanın ve yerin nemli olduğu bir ülkede bu put bu kadar uzun yıl nasıl kalmıştır? Allah en iyisini bilir.”<sup>60</sup>

Bîrûnî'deki haberleri *akıl, mantık, bilim ve evrendeki yasalara göre* değerlendirme metodunu İbn Haldun'da da müşahede ediyoruz. O şöyle demektedir: *Haberler, sadece nakle dayandırılır, evrendeki yasalar (usûlü'l-âdeti), siyaset kaideleri, umrân kanunları (tabîatü'l-umrân) ve toplumsal hayatın halleri çerçevesinde kontrol edilmez ise, bilinen haberler bilinmeyenle, yok olan var olanla mukayese edilmezse doğru yoldan sapma ve ayağın kayması gibi kusurlar sebebiyle bu haberlere itimat edilmez.*

<sup>57</sup> Duman- Altınay, s.202.

<sup>58</sup> Bîrûnî, **Âsâr**, s.296-297; Bîrûnî, **The Chronology**, s.292.

<sup>59</sup> Bîrûnî, **Tahkik**, s.2; Bîrûnî, **India**, I, s.3.

<sup>60</sup> Bîrûnî, **Tahkik**, s.56; Bîrûnî, **India**, I, s.116-117.

*Tarihçiler, müfessirler ve nakil imamlarından, hadiseler ve hikâyeler konusunda sadece zayıf veya güçlü olan nakile itimat ettikleri, onları usulüne göre teste tabi tutmadıkları, benzerleriyle kıyas etmedikleri, hikmet ölçüsü ve kainattaki yasalara göre (alâ tabâii'l-kâinât) tetkik etmedikleri basiret ve idrak sahibi kimselerin hükümlerine göre incelemedikleri için doğrulardan saparak hata ve vehim çöllerinde şaşırınlar çok olmuştur.*<sup>61</sup>

İbn-i Haldun eserinde üzerinde durduğumuz konuda bol örnek takdim etmektedir. Bunlardan birisi de, Mes'udî ve diğer birçok tarihçinin İsrail ordusu hakkındaki sözleri ile ilgili tenkidî eleştirisidir. Bu tarihçilerin nakillerine göre, Musa, yirmi ve daha yukarı yaşta bulunan ve silah kullanabilecek olanların orduya katılmalarına müsaade ettikten sonra Tih çölünde askerlerini saydığına, bunların miktarı 600 bini geçmiştir.<sup>62</sup>

İbn Haldun bu haberi, coğrafya ilmi, savaş stratejisi, ülkelerin büyüklüğüne göre çıkarılabilecek asker sayısı, yıllara göre nüfus artışı, eldeki rivayetler vb. cihetlerden incelemektedir. Bu kıstaslara göre böyle bir haberin akıl, mantık, bilim ve evrendeki yasalar çerçevesinde mümkün olmadığı sonucuna varmaktadır.<sup>63</sup>

**4. Haberleri Mukayese Açısından Değerlendirmesi:** Birûnî, mukayese metodunu farklı amaçlarla kullanmaktadır. O, bu metotla kültürlerin ortak noktalarına dikkatimizi çektiği gibi, aynı metodu bir milletin veya farklı milletlerin kaynaklarında takdim edilen bilgilerdeki çelişkileri ortaya çıkarmakta kullanmaktadır. Yine o, tarihçilikle ilgili metotların hangisinin daha güvenilir olduğunu ortaya koymak için mukayese metodundan faydalanmaktadır. Örneğin haber ile müşahedeyi karşılaştırarak hangisinin güvenilir olduğunu belirlemeye çalışmakta ve birinin diğerine göre üstün yönlerini karşılaştırarak ortaya koymaktadır. Bu cümleleri şöyledir:

*Haber, görgü şahitliği (tanıklık-görme) gibi değildir diyenin sözü doğrudur. Çünkü görgü şahitliği olayın meydana geliş anında ve ortaya çıkış mekânında bakan (olaya tanık olan) kişinin idrakidir (farkına varmasıdır. Olayın oluşunu kavramasıdır.)*

*Habere zamanın geçmesiyle kaybolmayan kusurlar gibi bir takım afetler karışmamış olsaydı tanıklıktan ve görgü şahitliğinden daha üstün olurdu. Haber olayın bütün boyutlarını kuşatır. (Geçmişini, içinde bulunduğu zamanı ve geleceği) Böylece haber hem madum (yok) olanı hem de mevcut (var) olanı kapsar. (Olayın hem oluş hem de sonrasını bilir.) Yani haber görgü şahitliğinin tek boyutuna (oluş zamanı) karşı üç boyutla (geçmiş-oluş ve gelecek) çıkar.*

*Yazma, haberin çeşitlerinden birisidir ki neredeyse diğerlerinden daha üstün durumda olacaktı. Kalemin geriye bıraktığı kalıcı eserler olmasaydı ümmetlerin haberleri ile ilgili ilmi nereden elde edecektik.*

<sup>61</sup> İbn Haldun, I, s.13.

<sup>62</sup> İbn Haldun, I, s.14.

<sup>63</sup> Geniş bilgi için bkz. İbn Haldun, I, s.14-16.

*Evrinde işleyen yasalar çerçevesinde varlığı mümkün olan bir şey hakkındaki haber, ya doğru ve yanlış aynı anda içinde barındırır, ya da sadece doğruyu veya sadece yanlış barındırır.*

*Haber nakledenler habere (bir şeyler) karıştırdıklarından (bir takım ilavelerde bulduklarından) dolayı topluluklar/milletler arasında niyetler farklılaşır tartışmalar ve çekişmeler artar...<sup>64</sup>*

Mukayese, Bîrûnî'nin haberler konusunda da sıkça başvurduğu metotlarından birisidir. *Geçmiş milletlerin haberlerini ve görüşlerini mutlaka birbirleriyle mukayese etmeliyiz<sup>65</sup>* diyen Bîrûnî, bir kitapta, Grek olarak tanımladığı Esûr/Potalemeanların İskender'e kadar ve İskender'den sonraki krallarının kronolojik bir listesini bulduğunu ve bu listeyi kendi kitabına aktardığını belirtmektedir. Bu listeleri aldığı kitapta İbrahim'in doğumu ile İskender arasının 2096 yıl olarak kaydedildiğini, ancak bu rakamın Yahudi ve Hristiyan kaynaklarında bildirilen rakamdan fazla olduğunu ifade etmektedir.<sup>66</sup>

Bîrûnî, insanlığın yaratılış tarihi hakkında önemli ayrılıklara sahip olduklarını söylediği Yahudi, Hristiyan, Fars ve Mecusilerin konu ile ilgili rivayetlerini birbirleriyle mukayese etmektedir. Naklettiği bilgilere göre, Fars ve Mecûsilere göre dünyanın süresi, 12 burç ve ayların sayısına uygun olarak 12000 yıl, Zerdüş'te göre 3000 yıl, Zerdüş'tü dini mensuplarına göre ise, 3258 yıldır. Bîrûnî ise bu dönemin kendi hesabına göre 3354 yıl olduğunu belirtmektedir. O, Farslar ve Greklerin İskender'den sonra geçen süre konusunda da uyum içerisinde olmadığını belirttikten sonra bu süreyi kendisi hesaplamaktadır. Yaptığı hesaplardan sonra bu sürenin 300 yılı geçmediğini ifade etmektedir.<sup>67</sup>

Yine o, Yahudi ve Hristiyanların yaratılış tarihi ile ilgili bilgilerindeki ihtilâfın da çok büyük olduğunu kaydetmektedir. Verdiği bilgilere göre Âdem ve İskender arasındaki süre, Yahudi akîdesine göre 3448, Hristiyanlara göre ise 5180 yıldır.<sup>68</sup> O bu bilgileri birbirleriyle mukayese ederek bunların doğru bilgiler olmadığı sonucuna ulaşmaktadır.

**5. Haberleri Objektiflik İlkesi Açısından Değerlendirmesi:** Bîrûnî, tarihi haberleri değerlendirme ve bunların üzerine yorum yapma konusunda objektiflik ilkesine azamî derecede dikkat etmektedir. Ona göre geçmiş milletlerden bize ulaşan haberler birbirleriyle mukayese edilmeli bu suretle doğrusu yalanından ayrılmalıdır. Ancak o, bu metottan önce yapılması gereken bir başka usule dikkatimizi çeker ki, o da, tarihçinin her türlü taassuptan uzak durması gerektiğini belirttiği objektiflik ilkesidir. Bîrûnî, tarihin, *insanları gerçeğe karşı kör yapan ve birçok tarihçinin yakalanmış olduğu hastalıklar olan, mutat gelenekler, taassup, rekabet, hevâya uyma, başa geçme konusunda yapılan çekişmeler vb. düşüncelerle ele alınması taraftarı değildir.* Ona göre, tarihçinin öncelikle bütün bu kötü hasletlerden zihnini

<sup>64</sup> Bîrûnî, **Tahkîk**, s.2; Bîrûnî, **India**, I, s.3.

<sup>65</sup> Bîrûnî, **Âsâr**, s.4-5; Bîrûnî, **The Chronology**, s.3-4

<sup>66</sup> Bîrûnî, **Âsâr**, s.84; Bîrûnî, **The Chronology**, s.98.

<sup>67</sup> Bîrûnî, **Âsâr**, s.14; Bîrûnî, **The Chronology**, s.7

<sup>68</sup> Bîrûnî, **Âsâr**, s.15; Bîrûnî, **The Chronology**, s.17-18.

temizlemesi gerekir.<sup>69</sup> Nitekim o, habere kaynaklık yapan kişilerin çeşitli önyargılarla aktardığı haberleri reddetmektedir. Bu konudaki düşüncelerini *Haberlerin Doğruluğunun Tespiti İle İlgili Genel Klasik Kabulü* başlığı altında kaydettiğimiz için burada tekrarlamaya gerek olmadığı kanısındayız.

Bîrûnî'nin bu düşüncelerini ortaya koyacak örnekleri artırmak mümkün olmakla beraber aşağıda aktardığımız Mani ile ilgili fikirlerinin konuyu yeterince ortaya koyacağını düşünüyoruz. Bîrûnî, âlemin oluşumu ile ilgili konularda Mani'nin fikirlerini ilmî verilere aykırı bulmakta ve tenkit etmektedir.<sup>70</sup> Diğer taraftan Mani'yi yalancı peygamberlerin içinde saymakla<sup>71</sup> beraber onun oğlancılık yaptığını belirten rivayete karşı tepkisini ortaya koymakta ve “ben okuduğum kitaplardan onların bu yönünü gösteren hiç bir şey bulamadım; Hatta Mani'nin hayatı bu iddianın tam tersini göstermektedir”<sup>72</sup> diyerek onu savunmaktadır.

Tarihle ilgili hadiselerde ise güvenilir olarak nitelendirdiği Mani'nin *Şaburkân* adlı eserini kullanmaktadır. Örneğin İskender ve Yezdicerd dönemi arasında kaç yıl geçmiş olduğunu tespit etmeye çalışmakta ve bu konuda bir takım hesaplamalar yaparak konuyu izah etmektedir. Bu hesaplamalardan sonra şöyle demektedir: “Şimdi bütün bu hesaplamaları bir kenara bırakarak Pers tarihi ile ilgili bilgileri Mani'nin *Şaburkân* adlı eserine göre düzeltmeye çalışacağız. Çünkü o, güvenilir bir kaynaktır. Ayrıca Mani kanunlarında yalan söylemeyi yasakladığı gibi tarihi değiştirerek aktarması için de hiçbir sebebi yoktur.”<sup>73</sup>

**6. Haberlerin Sebep Sonuç İlişkisi Açısından Değerlendirilmesi:** Tarihi hadiselerin sebep sonuç ilişkisi içerisinde değerlendirilmesi, tarihinin birden fazla nedenle çalışmasının gerekliliği modern tarihçiler tarafından da sürekli dile getirilmektedir.<sup>74</sup> Bîrûnî, haberleri sebep sonuç ilişkisi açısından değerlendirmekte, olayları yer yer birden fazla nedensel izahlara bağlayarak yorumlayabilmektedir. Örneğin o, tarihî haberlere yalan ve hurafe karışma sebebini, vak'anın cereyan ettiği tarih ile kendi devri arasındaki zamanın uzunluğuna dolayısıyla haberleri aslına uygun olarak muhafaza edebilmenin zorluğuna<sup>75</sup> diğer taraftan râvîlerin çeşitli sebeplerle habere yalan karıştırmalarına<sup>76</sup> bağlamaktadır.

<sup>69</sup> Bîrûnî'nin bu cümleleri şöyledir: *Bunun yanında biz kendi yorumumuzu yaparken bu durumu ispat için onların görüş ve sözlerini mutlaka kendi aralarında birbirleriyle mukayese etmeliyiz. Ancak bundan önce yapmamız gereken şey, birçok insanı yanlış yola sevk eden ve sahibini doğruyu bulma konusunda kör hale getiren bir takım arızalardan zihnimizi temizlememizdir. Bu arızalar: a. Genel (mutat-alışılmış) gelenek b.2. Taassup 3. Rekabet 4. Hevaye (nefs) uyma 5. Başa geçme konusunda çekişme vb. şeylerdir. Bu zikrettiğim şeyler istenen maksada götüren en doğru yoldur. Bu metot zan ve şüpheli karışmış haberleri bütün bu arızalardan temizlemenin en güçlü yardımcısıdır.* Bîrûnî, *Âsâr*, s.4-5; Bîrûnî, *The Chronology*, s.3-4.

<sup>70</sup> Bîrûnî, *Âsâr*, s.207; Bîrûnî, *The Chronology*, s.190.

<sup>71</sup> Bîrûnî, *Âsâr*, s.208 vd.; Bîrûnî, *The Chronology*, s.190 vd.

<sup>72</sup> Bîrûnî, *Âsâr*, s.208; Bîrûnî, *The Chronology*, s.190.

<sup>73</sup> Bîrûnî, *Âsâr*, s.118; Bîrûnî, *The Chronology*, s.121.

<sup>74</sup> Edward Halet Carr, *Tarih Nedir*, Çeviren. Misket Gizem Gürtürk, İstanbul, 1994, s.105-106.

<sup>75</sup> Bîrûnî, *Âsâr*, s.13-14; Bîrûnî, *The Chronology*, s.16-17.

<sup>76</sup> Bîrûnî, *Tahkik*, s.2; Bîrûnî, *India*, I, s.3-4.



Bîrûnî medeniyetlerin kurulmaları ve yok olmalarını tek nedene bağlamaz. Yukarıda da ifade etmeye çalıştığımız gibi, medeniyetlerin kurulması ve yıkılmasını kanuniyet çerçevesi içinde değerlendirir. Bîrûnî'ye göre, medeniyetlerin yıkılmasında iki neden rol oynamaktadır. Bunlardan birisi doğal felâketler, diğeri de toplumu kaplayan ve yıkılmasında rol oynayan kıskançlık, öfke ve hırs gibi insana ait olan kötü hasletlerdir.<sup>77</sup>

Bîrûnî, Hintliler ve Müslümanların birbirlerini anlayamadıklarını belirtmektedir. Bunun ana sebeplerini de, dil, din, gelenek ve görenek farklılığı olarak açıklamaktadır.<sup>78</sup> Bu sebeplerden bir diğeri de Hintlilerin Müslümanlara duydukları kin ve öfkeye bağlamakta ve bu öfkenin sebebini de özetle şöyle açıklamaktadır:

“Müslümanlar Pers imparatorluğunu yıkarak Hindistan'a akınlar yapmaya başladığında Hintlilerin yabancılara karşı nefretleri arttıkça arttı. Muhammed İbn-i el Kasım İbn-i Münebbih, Sicistan tarafından Sind'e girdi. O, el-Mansura ve el-Ma'mûra'yı alarak Kanoc'a kadar Hindistan'ı fethetti ve Kandahar'a kadar ilerledi. Geri dönüş yolunda Keşmir'in kuşatılması esnasında bazen savaşarak bazen anlaşmalarla amacına ulaştı. Halktan Müslüman olmak isteyenler oldu. İstemeyenleri eski dininde bıraktı. Bütün bu hadiseler Hintlilerin kalplerine derin nefret tohumları ekti. Bundan sonra Türklerin zamanına kadar hiçbir Müslüman fâtilh, Kâbil Kalesini ve Sind nehrini geçmedi. Türkler, Sâ mânî hanedanlığı altında gücü ele geçirdiklerinde Nâsîru'd-Devle cihadı seçti. Bu sebeple kendini gazi olarak isimlendirdi. Nâsîru'd-Devle Sebüktegin Hindistan sınırlarını yıpratmak için kendinden sonra devletin başına geçecek halefleri menfaatine yollar inşa etti. Daha sonra oğlu Yemînü'd-Devle Mahmud 30 yıl hatta daha fazla bir süre Hindistan üzerine seferler yaptı. Allah baba ve oğluna rahmet etsin. Mahmud ülkenin zenginliğini tamamen yok etti ve ülkelerinde harika işler yaptı. Bu yüzden Hintliler her tarafa dağılmış atomlar ve insanların ağızındaki eski mäsallar gibi oldular. Hintlilerin Müslümanlardan nefret etmelerinin bir nedeni de bu hadisedir. Bu hadise aynı zamanda Hindistan biliminin bizim fethetmediğimiz ülkelere kaçmasının ve henüz Keşmir, Benares gibi elimizin ulaşmadığı yerlere sığınmasının nedenini de açıklamaktadır. Buralarda Hintliler ve diğeri yabancılar arasında kin, hem siyasi hem de dini kaynaklardan beslenme imkânı bulmaktadır.”<sup>79</sup>

## SONUÇ

Collingwood, *Tarih Tasarımı* adlı eserinde, Orta Çağ tarih yazımının Helen ve Roma tarih yazımının bir devamı olduğunu, yöntemin değişmediğini, Orta Çağ tarihçisinin olgularını konusunda rivayete bağımlı olduğunu ve onun rivayeti eleştirmek için hiçbir etkili silahının olmadığını belirtir. Yine o, kişisel bir eleştireliliğe sahip olan tarihçinin metodunun bilimsel olmadığını ileri sürer.<sup>80</sup>

<sup>77</sup> Bîrûnî, *Tahkîk*, s.190; Bîrûnî, *India*, I, s.378-379.

<sup>78</sup> Bîrûnî, *Asâr*; s.9-10; Bîrûnî, *The Chronology*, I, s.18-20.

<sup>79</sup> Bîrûnî, *Tahkîk*, s.11-12; Bîrûnî, *The Chronology*, I, s.21-22.

<sup>80</sup> R. G. Collingwood, *Tarih Tasarımı*, Çeviren. Kurtuluş Dinçer, Ankara.1996, s.86-90.

Collingwood'un bu tespiti Orta Çağ'da Batı dünyasının tarihçileri için doğru olabilir. Ancak aynı çağda Müslüman tarihçiler için bu cümlelerin tartışmaya açık olduğunu söylemek durumundayız. İslâm tarihçileri eserlerini rast gele yazmamışlar, belirli bir metodoloji dahilinde kaleme almışlardır. Eserlerini yazarken takip edecekleri usulleri de açıkça belirtmişlerdir. Erken dönem Müslüman tarihçiler, tarih ilminin gelişmesine, kendilerinden önceki toplumların bilmediği iki noktada katkıda bulunmuşlardır. Onlar yaşadıkları çağın tarihini hayatın bütün yönleriyle topladıkları gibi, şahitlik sınırını sadece kazai konularda uygulamaktan çıkarmışlar ve bunu tarihi olaylara da uygulamışlardır. Onlar herhangi bir haberi ancak hadiseyi gören veya görenden duyan kimse rivayet ettiğinde kabul etmişlerdir. Nitekim Alman doğu bilimcisi Springer, Müslümanlardan önceki Doğulu ve Batılı uygar ve ileri düzeye yükselmiş ulusların tarihi konularda tanıklığın önemini nasıl keşfetmedikleri konusunda şaşırılmaktadır.<sup>81</sup>

10. ve 11. yüzyılda yaşamış olan Bîrûnî'nin, kendinden önceki Müslüman tarihçilerden farklı olarak, tarih ilmine, tabiat ve toplumu belirli yasalar çerçevesinde değerlendirme, hadiseleri felsefi bir sistem içinde yorumlama, haberleri akıl, mantık, bilim ve evrende var olan değişmez yasalar çerçevesinde değerlendirerek tenkit etme ilkelerini kazandırdığını ve tarih yazımında bu ilkeleri uyguladığını müşahede ediyoruz. Yine onun tarih yazımında kaynak kullanmaya büyük bir önem verdiğini, her hangi bir konuyu aktarırken önceliği ana kaynaklara tanıdığını, haberleri objektiflik anlayışı ile değerlendirdiğini, mukayese metodunu kullandığını, hadiseleri çok sebeplilik ilkesi ile irdeleyip orijinal yorumlar getirdiğini görüyoruz.

Modern tarihçiler tarafından kabul edilen bu ilkeleri, İslâm tarihinde İbn Haldun (H.733–808/M.1334-1406)'la başlatmak bir gelenek haline gelmiştir. Nitekim İbn Haldun'un tarih felsefesi ve tarih biliminin felsefesine katkılarını göz ardı etmemiz de mümkündür. O, bu konuları daha derin bir boyutta ele alarak sistematize etmiştir. Bununla birlikte yukarıda da üzerinde durmaya çalıştığımız gibi, bu kriterler ondan üç buçuk asır önce, yaşamış olan Bîrûnî tarafından kavramlaştırılmış ve kullanılmıştır.

## KAYNAKLAR

- BEYHAKÎ, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin Kâtip, **Tarih-u Beyhaki/Tarih-u Mesûdî**, Tashîh, Saîd Nefîsî, Tahran, 1326.
- BÎRÛNÎ, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, "Makâle fi Hakâyeti Ehli'l-Hind fi İstihracî'l-Umr", Neşr. Z. V. Togan, **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi Eki**, İstanbul, 1954.
- BÎRÛNÎ, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, **Tahdîd Nihâyâtî'l-Emâkin li Tashîhi Mesâfâtî'l-Mesâkin**, Tahkîk. ve Neşr. Muhammed Tavid Tancî, Ankara, 1962.
- BÎRÛNÎ, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, **Tahdîd Nihâyât Al-Âmâkın li Tashîh Masâfât Al-Masâkın**, Tahkîk, P. Bulgakov, Editör. Fuat Sezgin, Frankfurt, 1992.

<sup>81</sup> İbn İshak, Muhammed, **Siyer (Peygamber Tarihi)**, Yay. Haz. Muhammed Hamidullah, İstanbul, 1991, s.29-30.

- BİRÜNİ, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, **The Determination of Coordinates of Pozitions for the Correction of Distances Between Cities**, Çeviren. Jamil Ali, Beyrut, 1967.
- BİRÜNİ, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, **Kitâbü'l-Cemâhir fi Ma'rifeti'l-Cevâhir**, Haydarabat, 1355.
- BİRÜNİ, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, **Âsârü'l-Bâkiye ani'l-Kurûni'l Hâliye**, Tahkik, Eduard Sachau, Leibzig, 1923.
- BİRÜNİ, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, **The Chronology of Ancient Nations**, Çeviren, Eduard Sachau, Frankfurt, 1984.
- BİRÜNİ, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, **Tahkik-u Mâ li'l-Hind min Makûletin Makbûletin fi Akli ev Merzûle**, Tah. Eduârd Sachau, Ed. Fuat Sezgin, London, 1887.
- BİRÜNİ, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, **Al-Beruni's India**, Çeviren, Edward C. Sachau, Edit, Fuat Sezgin, London, 1910.
- BOILOT, D. J., "Bîrûnî", **Encyclopadia of Islam**, London, 1960.
- CARR, Edward Halet, **Tarih Nedir**, Çeviren. Misket Gizem Gürtürk, İstanbul, 1994.
- COLLINGWOOD, R. G., **Tarih Tasarımı**, Çeviren. Kurtuluş Dinçer, Ankara, 1996.
- CRANSTON, Maurice, "John Locke ve Rızaya Dayalı Hükümet", **Siyasi Düşünce Tarihi**, Der. David Thomson, Çeviren, Kurul, İstanbul, 1997.
- DEHKEN, Abolhasan, "Geographical Places Visited by Al-Bîrûnî", **Al-Bîrûnî Commemorative Volume**, Karachı, 1979.
- DUMAN, Abdullah, "Bîrûnî", **Türkler**, Editör, H. Celâl Güzel, Ankara, 2002.
- DUMAN, Abdullah, **Bîrûnî ve Tarihçiliği**, (Basılmamış Doktora Tezi), EÜSBE, Kayseri, 2002.
- DUMAN, Abdullah, "Siyâsetnâme Geleneği ve Ebu Yusuf'un Harun Reşid'e Tavsiyeleri", **Bilge Adam**, Yıl. 4, Sayı. 12, Van, 2006.
- DUMAN, Abdullah – ALTINAY, Ramazan, "Tarihçilik ve Döngüsel Tarih Felsefesi Bağlamında Bîrûnî'nin "Fihrist" Adlı Risalesi ve Çevirisi", **EKEV Akademik Dergisi**, Yıl: 11, Sayı: 30, Erzurum, Kış 2007.
- EKBER, S. Ahmed, **İslâm ve Antropoloji**, İstanbul, 1995.
- İBN İSHAK, Muhammed, **Siyer (Peygamber Tarihi)**, Yay. Haz. Muhammed Hamidullah, İstanbul, 1991.
- İBNÜ'L-ESİR, İzzeddin Ebi'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem, **el-Kâmil fi't-Tarih**, Beyrut, 1979.
- İBN HALDUN, Abdurrahman b. Haldun, **Mukaddimetü İbn Haldun**, Yay. Haz. Halil Şahâde-Süheyl Zükâr, Beyrut. 1988.
- OLGUN, İbrahim, "Beyrûnî'nin Kişiyeye ve Topluma Bakışı", **Beyruni'ye Armağan**, Ankara, 1974.

- OLGUN, İbrahim, “Al-Bîrûnî’s Outlook of Man and Society”, **Al-Bîrûnî Commemorative Volume**, Karachi, 1979.
- ÖZLEM, Doğan, **Tarih Felsefesi**, İstanbul, 1996.
- SHAMSI, F. A., “Abû Al- Râihân Muhammad ibn Ahmad Al-Bayrûnî ”, **Al-Bîrûnî Commemorative Volume**, Karachi, 1979.
- SARTON, George, **Introduction to the History of Science**, Newyork, 1975.
- SAYILI, Aydın, “Bîrûnî”, **Belleten**, XIII, Ankara, 1949.
- TABERİ, Ebî Ca’fer Muhammed b. Cerîr, **Târîhu’l-Ümem ve’l-Mülûk**, Byy., Bty.
- TERZİOĞLU, Arslan, “Gazneliler Devrinin Büyük Türk Alimi Al-Bîrûnî (973-1051)”, **Haseki Tıp Bülteni**, Ayrı Baskı, c. XII, s. 3, İstanbul, 1974.
- TOGAN, Zeki Velidi, “Bîrûnî ”, **İslâm Ansiklopedisi**, Eskişehir, 1997.
- TOGAN, Zeki Velidi, **Tarihde Usul**, İstanbul, 1985.
- TÜMER, Günay, **Bîrûnî’ye Göre Dinler ve İslâm Dini**, Ankara, 1986.
- TÜMER, Günay, “Bîrûnî”, **İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1999.
- YÂKÛT EL-HAMEVÎ, Şihabüddîn Ebi Abdullah Yâkût b. Abdullah, (**İrşâdü’l-Erif ilâ Ma’rifeti’l-Edîb/Mu’cemü’l-Üdebâ**), Byy., 1930.
- ZEKÎ, Salih, **Asar-u Bâkiye**, İstanbul, 1921.